

Ta leidis, et tuleb üle saada võitjate ajalookirjutusest ehk sündroomist, kus kaasa tuntakse ainult natside ohvritele, unustades sealjuures kommunismiohvrid. Professor Feldmanis rõhutas, et tuleb lähtuda kolme okupatsiooni kontseptsioonist ehk I Nõukogude okupatsioon (1940–1941), Saksa okupatsioon (1941–1944 (Kuramaal kuni 1945)) ja II Nõukogude okupatsioon (1944–1991).<sup>3</sup> Tema sõnul on igati mõisteta, et tunded seoses minevikuga on neis riikides, kus oli ainult üks okupatsioon, tunduvalt teistsugused kui riikides, kus neid oli mitu.

Ivo Juurvee  
TÜ doktorant

<sup>3</sup> Kommentaariks. Tegu on rahvusvahelise õiguse küsimusega – ajaloolased on kogunud piisavalt faktimaterjali, et anda juristidele pidepunktid küsimuse analüüsimiseks. Arvamusi võib ju olla mitmesuguseid, kuid autoriteetseks tuleb siiski lugeda rahvusvahelise kohtu otsuseid ehk meie kontekstis on lõplik sõna öelda Euroopa Inimõiguste Kohtul (EIK). Eesti okupeerimise osas on EIK oma arvamuse välja öelnud selgelt ja korduvalt ning see ühtib professor Feldmanise kontseptsiooniga. Toon EIK arvamused ära originaalkeeles: “After the German occupation in 1941–44, Estonia remained occupied by the Soviet Union until the restoration of its independence in 1991.” Vt.: Fourth Section Decision as to the Admissibility Application no. 23052/04 by August Kolk and Application no. 24018/04 by Petr Kislyiy against Estonia. 17 January 2006. EIK veebileht: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=792672&portal=hbk&source=externalbydocnumber&table=1132746FF1FE2A468ACBCD1763D4D8149> (vaadatud 10.12.2008); “Interrupted by the German occupation in 1941–1944, Estonia remained occupied by the Soviet Union until its restoration of independence in 1991”, vt.: Fourth Section Decision as to the Admissibility Application no. 14685/04 by Vladimir Penart against Estonia. 24 January 2006. EIK veebileht: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=793160&portal=hbk&source=externalbydocnumber&table=1132746FF1FE2A468ACBCD1763D4D8149> (vaadatud 10.12.2008)

## Konverents Balti riikidest stalinismi- perioodil

■ 18.–19. oktoobril 2008. a. toimus Tartus rahvusvaheline ajalookonverents “The Baltic States under Stalinist Rule”. Ettevõtmine sai teoks mitme erineva institutsiooni, nagu Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsiooni (AABS), Lüneburgi *Nordost-Institut*’i ja Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi uusima aja õppetooli koostöös. Konverentsi põhiorganisatoriks ja läbivijaks oli Tartu Ülikooli lähiajaloo dotsent Olaf Mertelsmann.

Nagu konverentsi teema ütleb, oli vaatluse all Teise maailmasõja järgne aastakümne ehk nn. stalinistlik periood Balti riikides. Kohal oli mitmesuguste erinevate valdkondade uurijaid, nii sai ettekannetega kaetud üsna lai teemadering, näiteks nõukogude võimu kaadripoliitika Balti liiduvabariikides, repressioonid, relvastatud vastupanu, mentaliteedilugu jne. Kuulata sai nii eri Balti riikide üksikküsimustele pühendatud ettekandeid kui ka neid, mis käsitlesid mõnda probleemi võrdlevalt Eestis, Lätis ja Leedus. Sellisteks olid näiteks konverentsi esimesed ettekanded vene ajaloolaste Jelena Zubkova ja Boriss Sokolovi poolt, keda võib pidada ka nimekamateks osavõtjateks.

Jelena Zubkova poolt peetud konverentsi avaettekande sisuks oli Balti liiduvabariikide Teise maailmasõja järgse poliitilise eliidi n.-ö. “esimese laine” koondportree loomine (pealkirjaks “*Baltiiskie političeskie elity “stalinskoj generacii”*: *proisxoždenie, identičnosti, praktiki upravlenija*”). Vaatluse all oli liiduvabariikide juhtkondade koosseis, nende omavahelised suhted ja läbisaamine Moskvaga. Ettekanne põhines osaliselt Zubkova hiljaegu ilmunud monograafial “*Pribaltika i Kreml*” (2007), mis on juba ka Eesti lähiajaloolaste seas hästi tuntud.

Teisena kõnelenud Boriss Sokolov andis oma ettekandes ülevaate Vene historiograafia põhisuundadest Baltimaade sovetiseerimise kä-

sitlemisel (*"The Sovietization of the Baltic States (1940–1941, 1945–1953) in Soviet and Russian historiography"*). Sokolov jagab tänapäeva Vene ajaloolased selles osas kaheks, eristades nn. "liberaale-demokraate" (nt. J. Zubkova), kes lähenevad Nõukogude materjalidele allikakriitiliselt ja näiteks tunnistavad okupatsiooni-anneksiooni; ning "natsionaliste-patrioote" (M. Krössin jt.), kes oma töödega jätkavad sisuliselt Nõukogude historiograafia traditsioone. Ettekandele järgnenud diskussioonis oli arutluse all "natsionalistide-patriootide" tegevus – kas n.-ö. Nõukogude suuna jätkamine põhineb selliste ajaloolaste sügaval isiklikul veendumusel või on küsimus uurija silmaringis ja "käsitööskustes", näiteks allikakriitika puudumises? Taas tõstus ka küsimus terminoloogiast – sõjajärgset situatsiooni, mida Eesti ja Balti ajaloolased tavatsevad nimetada okupatsiooniks, klassifitseeritakse Läänes pigem anneksioonina.

Olaf Mertelsmann otsis oma ettekandes vastust küsimusele, miks – riigivõimu vaatepunktist – erinevaid repressioone Baltikumis rakendati ning kas aset leidnud vägivald ja julmused olid riiklikult planeeritud või lähtusid pigem konkreetsetest täideviijatest (*"Searching for an Interpretation of the Different Waves of Stalinist Repression"*). Seejuures rõhutas Mertelsmann, et Nõukogude võimu poolsed repressioonid olid enamasti planeeritud ja ette valmistatud, mitte spontaansed, ning jõudis järeldusele, et enamik laagrites ja asumisel hukunuist suri haigustesse ning alatoitluse kohaliku administratsiooni hooletuse ja hoolimatuse tõttu. Seega ei olnud nende surm Nõukogude režiimi aspektist otseselt sihipärane – küll aga aktspteeritud.

Silviu Miloiu Rumeeniast võrdles oma ettekandes nõukogudevastast relvastatud vastupanuliikumist Baltimaades, Rumeenias ja Moldovas (*"Forms of anti-Communist Resistance in the Baltic States, Romania, and Moldova during Stalinism: a Comparative Analysis"*). Seejuures tugines ta põhiliselt nimetatud maades väljaantud teemakohastele ingliskeelsetele publikatsioonidele. Võib-olla tuleks viljakamaks lugeda J. Zubkova lähenemist, kes on sama küsimust uurinud Moskva arhiiviallikate toel oma eelmaintitud monograafias, jõudes oma analüüsiga mõnevõrra üksikasjalikumate lõpptulemuste ja järeldusteni.

Poola uurija Dariusz Rogut kajastas oma ettekandes üht seni veel üsna vähe käsitlemist leidnud aspekti Eesti lähialaloos, nimelt Nõukogude filtratsioonilaagrite tegevust pärast

Teist maailmasõda Saksamaalt repatrieeritud Eesti meeste tausta kontrollimisel (*"Estoncy v sovetskix proveročno-fil'tracionnyx lagerjax posle II mirovoj vojny"*). Sõltuvalt kogutud tõenditest "nõukogudevastase tegevuse" kohta ja uurimistulemustest võidi mehed kas vabastada, saata edasi vangilaagrisse vms. Uurimine võis seejuures kesta mitmeid aastaid ning kogu selle aja kasutati kinnipeetavaid (kellele ju süüdistust polnud esitatud) tasuta tööjõuna, Tallinna laagri puhul peamiselt Balti laevastiku haldusalas erinevatel ehitusobjektidel.

Kaja Haukanõmm Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskusest esines ettekandega eestlaste repatrieerimisest sõjajärgsel aastakümnel (*"The Repatriation of Estonians in 1945–1952"*). Repatrieerimise laiaast teemavaldkonnast käsitles Haukanõmm peamiselt Eestisse tagasi tulnud/toodud inimeste arvude problemaatikat (Lääne ja Nõukogude statistika erineb selles küsimuses märkimisväärselt) ja repatrieerimise küsimust Teise maailmasõja liitlaste omavahelistes suhetes ja selle reaalseid tagajärgi Eesti pagulastele.

Tallinna Ülikooli teadur Irina Paert vaatles Kuremäe nunnakloostri näitel igati huvipakkuvat küsimust – kuidas võis selline "mittenõukogude" fenomen nagu elamine kloostrikogukonnana eksisteerida totalitaarse riigi tingimustes (*"Paradoxes of Co-existence between Stalinism and Ascetic Religion: Orthodox Monasteries in Estonia (1940–53)"*). Vastustena sellele küsimusele tõi Paert välja võimude teatava inertsuse ja ühtse religioonipoliitika puudumise, kloostrijuhtide diplomaatilise võime suhtlemisel usuvolinike ja kohalike võimudega, kloostriasukate hea läbisaamise kohalike elanikega jne.

Käesoleva ülevaate autor Hiljar Tammela pidas ettekande Eesti NSV-s sõjajärgsel aastakümnel levinud "valge laeva ootusest" (*"Waiting for the White Ship: The Expectation for World War Three among the Population of Soviet Estonia from 1945 till 1956"*). "Valget laeva" ehk lääneriikide abi Eesti iseseisvuse taastamiseks oodati sõjajärgsel kümnendil Eestis pidevalt, nii Lääne diplomaatilise surve kui ka sõjalise sekkumise kujul. Ettekandele järgnenud kommentaarid ja diskussioon kinnitasid, et uue sõja ootus ei olnud Eestile ainuomane fenomen, vaid kõikvõimalikud (sageli fantastilised) kuulujutud peatsest taasiseseisvumisest levisid pärast sõda ka teiste Nõukogude võimu alla jäänud rahvaste seas.

Läti NSV teemadel peeti isegi rohkem ettekandeid kui Nõukogude Eesti kohta, täp-

semalt viis. Pariisi ülikooli doktorant Juliette Denis kajastas oma ettekandes Nõukogude Läti kaadriprobleeme esimestel sõjajärgsetel aastatel, peatudes kaadri valiku, kontrollimise ja rahvusliku koosseisu küsimustel (*“Nationality Policy in Postwar Latvia: Orientations and Pragmatical Choices (1945–1947)”*). Mõnevõrra sarnase valdkonna temaatikat puudutas ka William Prigge USA-st, kes oma ettekandes vaatles eri grupe sõjajärgse Läti NSV tippjuhtkonnas (*“Sovietization, Russification, and Nationalism in Post-War Latvia”*). Prigge jagab Nõukogude Läti liidrid kolmeks, võttes aluseks nende päritolu ja suhtumise läti rahvuskultuuri. Nii eristab ta “vene natsionaliste”, eri rahvustest “marksiste-internatsionaliste” ja “läti rahvuskommuniste”, vaadeldes samuti eri rahvuste osakaalu Läti komparteis ja lätlaste võimalusi selles süsteemis karjääri teha.

Äärmiselt huvipakkuvaks võib pidada noore saksa ajaloolase Björn Felderi ettekannet Baltimaade vähemusrahvuste (eelkõige kohalike venelaste ja juutide) kaasatõmbamisest Nõukogude võimu poolt 1940. aastal (*“Stalinist National-Bolshevism, ‘Enemy Nations’ and Terror: The Soviet Occupation of the Baltic States 1940–41”*). Ettekanne käsitles 1940. a. protsesse peamiselt Lätis, mille kohta on Felderil hiljuti valminud ka doktoritöö. Teema on igati huvitav, sest vastavad tendentsid on teada ka Eesti ajaloost. Näiteks lood kommunistlikust agitatsioonitööst Petserimaa venelaste seas ja nende organiseeritud transportimisest Tallinnasse “töötava rahva massimeeleavaldustele” 1940. a. juunis on Eestis levinud eelkõige n.-ö. kollektiivse mälu teadmisenä ja Saksa okupatsiooni aegsete ajaleheartiklite vahendusel, kuid vääraks kahtlemata ka põhjalikumalt käsitlemist ajaloolaste poolt.

USA Lääne-Michigani ülikooli doktorandi Irene Geisleri ettekanne Läti lähiajaloo n.-ö. soolisest perspektiivist ühendas endas mitmeid eri distsipliine – mentaliteedi- ja sotsiaalajalugu, soouuringuid jne. (*“The Annexation of Latvia 1944–1952: A Gendered Plight”*). Läti päritolu Geisleri ettekanne rõhutas läti naiste vaatepunkti 1940.–1950. aastate pöördelistele sündmustele meie lõunanaabrite ajaloos, sümboolse eesmärgiga mitte senist “meestepõhist” ajalookirjutust lammutada, vaid täiendada. Meeste poolt kogetud rindeajaloo kõrval tõi Geisler esile naiste ja laste poolt tagalas kogetud n.-ö. sõja igapäevaajaloo, ning esitas ettekandele järgnenud diskussioonis huvitavaid näiteid sellest, kuidas eri soost inimesed on

mingeid sündmusi erinevalt tajunud ja hiljem meenutanud.

Daugavpilsli Ülikooli professori Irēna Saleniece ettekanne tutvustas ühe Lätis ette võetud huvitava projekti tulemusi (*“The Population of South-Eastern Latvia during the Deportation of March 25, 1949, in Oral History Sources and Archival Documents”*). Nimelt on Läti Riigiarhiivi ja Daugavpilsli Ülikooli Suulise Ajaloo Keskuse koostöös valminud projekt, mille raames uuriti väikese grupi 1949. a. märtsis Latgalest küüditatud inimeste ümberasustamise lugu, kõrvutades seejuures omaaegseid arhiiviallikaid ja viimastel aastakümnetel intervjuude ja mälestustena kogutud materjali. Ettekanne oli igati põnev ka allikakriitika seisukohast, võrreldes vasturääkivusi kahes erinevas allikaliigis edastatud teabe vahel.

Leedu ajalugu käsitles konverentsil kaks ettekannet, kumbki väljastpoolt Leedut pärinevatelt uurijatelt ning fookusega massiküüditamistel, täpsemalt sealjuures erinevatel rahvuslikel aspektidel. Berliini Vabaülikooli ja Klaipeda Ülikooli taustaga ajaloodoktor Ruth Leiserowitz vaatles oma ettekandes 1941. a. Leedu massiküüditamist ja ümberasustatute elu Siberis küüditatud juutide vaatenurgast, kõrvutades nende kogemust deporteeritud leedukate omaga (*“Survival Strategies during Deportation: Lithuanian Jews in Siberia 1941 ff”*).

Vene uurija Vsevolod Baškujev Ulan-Udest käsitles 1948. a. Leedust Burjaadi-Mongooliasse küüditatud inimeste kohanemist uues elupaigas, nende vaikivat vastuseisu režimile ja ette võetud samme oma identiteedi säilitamiseks võõras keskkonnas (*“The Post-War Deportation of Lithuanians to Buryat-Mongolia (1948–1958) as an Example of Repressive Population Transfer Policy of the Stalinist Regime”*). Autori poolt kasutatud inforohke ja värvikas allikmaterjal, sh. siseministeeriumi kohalike organite poolt koostatud raportid ümberasustatud leedukate meeleoludest, võimaldas anda teema kohta hea ülevaate.

Konverentsi korraldaja Olaf Mertelsmanni sõnul on oktoobri lõpus kahel päeval Tartus kõlanud ettekanded plaanis avaldada ingliskeelse artiklitekogumikuna, mis seniste plaanide kohaselt võiks trükivalgust näha 2010. aasta esimesel poolel.

Hiljar Tammela